

Geest uit de Fles, achtergronden van de filosofie

Deze tekst berust voor een deel op de tekst uit 2019 bij de cursus *Wie is de mens?* door Petra Bolhuis & Theo Meereboer

Inleiding

We hebben de afgelopen colleges de geschiedenis van de filosofie in reuzestappen doorlopen en zo ontstond een schets en een analyse van de ontwikkeling van de westerse cultuur. Het gaat in deze tekst, tenzij nadrukkelijk anders aangegeven, bij het woord 'filosofie', over westerse filosofie. Daarvan zijn wij, individueel en als samenleving, de erfgenamen, of we dat nu leuk vinden of niet.

Het verhaal van mensen die hun werkelijkheid proberen te begrijpen en dat opschrijven begint in de klassieke Griekse wereld met mythen en tragediën die verklaren wat er is en hoe mensen daarmee om moeten gaan. In de mythen wordt de natuur, deels vormgegeven als goden, ontcijferd in haar tekenen, of **wordt** gesmeekt om hulp om greep te krijgen op het bestaan. De tragediën gaan over de overgang naar de macht van mensen, waarbij de intermenselijke inspanningen en het morele oordeel daarover van groter belang worden.

De natuurfilosofen zijn degenen die de wereld gaan beschrijven in termen van een verhaal dat door mensen begrepen kan worden. Om dat te bereiken zoeken ze een grond van alle dingen van waaruit de rest begrepen kan worden. Alles heeft een grond in vuur of water, of in een mix van bouwstenen. Daarna komt de vraag op naar de menselijke ervaring en kennis hiervan. Mensen zien beweging maar is dat er, of is het schijn?

In de periode van de opkomst van de term filosofie zo 800 BCE is er in Griekenland en met name rond Athene een opkomst van scholen van vrije mannen die zich buigen over de vraag hoe het leven in te richten wanneer het leven niet voor je wordt bepaald door de noodzaak van het zorgen voor je bestaan of door onvrijheid. Zij ontdekken onder andere gelijkheid tussen de vrije mannen en democratie en zij leren redeneren in de vorm van oorzaak en gevolg hetgeen wij nu zien als rationeel. In deze klassieke filosofie stelt een klein deel van de samenleving zich vragen als: Hoe moet ik leven? Wat is een goed leven? En wat heb ik in de hand en wat is lot. De antwoorden op deze vragen laat de filosofie las liefde voor kennis en wijsheid uitwaaiëren in verschillende scholen. Zo ontstaan de diverse filosofische scholen, waarvan we vandaag de namen nog kennen: Platonisme, Stoïcijnen en Epicuristen.

Langs de lange weg van de geschiedenis die door het Christendom en de Verlichting is gekleurd komen mensen in de huidige tijd in een situatie waarin de filosofie voor alle mensen toegankelijk is. Er is veel veranderd: Kennis is onderverdeeld in verschillende disciplines en filosofie is maar één van de vele vormen waarin moderne mensen nadenken over wijsheid en het goede leven.

De 20ste eeuw heeft ons geconfronteerd met uitspraken van een denker als Sloterdijk, die onze tijd benoemt als die van een opera: 'Wie het mooist en het hardst kan zingen, die wordt gehoord', of Fukuyama die claimt dat we leven in de tijd van 'het einde van de geschiedenis'. Ook de uiteenlopende visies op het klimaat, de milieuvervuiling, de economische macht en de snelle ontwikkeling van robots, computerprogramma's en het internet vormen een caleidoscoop aan visies en analyses. Dan hebben we nog de politieke problemen veroorzaakt door wereldleiders, die in het verlengde van wat op de 'social media' plaatsvindt de waarheid aan hun laars lappen, zolang de macht maar in hun handen blijft. Al met al leven we in een werkelijkheid, die zozeer versplinterd is, dat geen mens meer echt overzicht heeft. De tijd van Dr. G.B.J. Hiltermann is definitief voorbij en 'de toestand in de wereld' is een onontwarbare kluwen geworden. In deze verwarrende omstandigheden wordt van alle burgers gevraagd hun belangen te behartigen en dit nog op een verantwoorde manier ook. Dat actualiseert oude filosofische problemen. De vragen van de Verlichtingsfilosoof Immanuel Kant, waar in zijn tijd slechts weinigen zich mee bezig hielden en konden houden, zijn nu vragen van iedereen: Wat moet ik doen? Wat kan ik weten? Wat mag ik hopen? En vooral: Wat is de mens?

1. Wat is de mens?

Individualisme nu:

Laten we beginnen met de laatste vraag: die over onze zelfkennis. Voor Kant is deze vraag een sluitstuk, voor mensen in deze individualistische tijd is deze vraag vaak de eerste vraag die gesteld wordt. En in deze tekst zullen we zien dat we vanuit dit individualistische perspectief de andere vragen vanzelf tegenkomen. Wie zijn we eigenlijk geworden in de loop van de geschiedenis? Een historisch perspectief leert ons, dat er allerlei technologische en wetenschappelijke vernieuwingen tot stand zijn gekomen, die het leven van mensen ingrijpend hebben veranderd. Deze hebben vorm gegeven aan sociale, economische, politieke en intermenselijke verhoudingen. Die verhoudingen en de manier waarop ze het denken kleuren noemt Michel Foucault, 'discoursen' of 'vertogen'. Omkijkend kunnen we zien dat een aantal initiatieven, die door goede bedoelingen werden gekenmerkt, onvoorziene en onbedoelde gevolgen hebben gekregen, waarvan we nu (ook) last hebben. Drie voorbeelden om duidelijk te maken wat er bedoeld wordt:

- De naoorlogse ontwikkelingen waren een sluitstuk van een toenemende democratisering, gelijkheid en vrijheid. De beloften van de Franse revolutie en de Duitse Bildung leken hun voltooiing te naderen. Studiemogelijkheden, sociale en economische emancipatie van arbeiders, vrouwen en mensen van kleur en seksuele vrijheid en sociale mobiliteit waren de bedoelde en voorziene gevolgen van die bevrijding en verheffing van het volk van eeuwen. Wat niemand ooit heeft kunnen voorspellen is het verlies van waarden, van waarheid en eenheid, die als onkruid groeide op ruimte die deze geëmancipeerde samenleving schiep. De last van dit nihilisme, zoals Nietzsche dit noemt, lijkt voor sommigen ondragelijk en leidt door een veelheid van factoren, tot complottheorieën en populisme.
- Er ontstond een razendsnelle mondialisering, die haar versnelling vond in de dekolonisatie na de Tweede Wereldoorlog. Vanaf dat moment zijn landen die tot op dat ogenblik koloniën van Europese landen waren, samen met landen die weliswaar geen kolonie waren, maar wel in een achtergestelde positie verkeerden, in de wereldwijde economische ontwikkeling terechtgekomen. Ook in die landen kwamen universiteiten, industriële complexen en handel.

Maar daarmee werd de stem hoorbaar van groepen mensen die tot nu toe marginaal in de canon aanwezig waren. Het eenduidige witte westerse verhaal van identiteit werd terecht gekritiseerd. Maar hoe moeten die verhalen samen een nieuw narratief vormen? Verwarring over schuld, verantwoordelijkheid, nationaliteit, identiteit en belangenstrijd is tot op dit moment overal zichtbaar. Het gezamenlijke discours is nog niet gelukt.

- Ons denken en doen, onze zelfervaring, is op een ingrijpende manier veranderd doordat treinen, auto's en vliegtuigen de wereld ontsloten. Telefoon, televisie en radio hebben eveneens een enorme invloed op onze zelfervaring gehad en daarnaast zijn er nog ontelbaar veel kleine en grote technologische vindingen, die ons bestaan hebben omgevormd en daarmee onze zelfervaring hebben veranderd. Maar onze menselijke moraal houdt de techniek niet bij en de techniek zelf brengt nieuwe ongelijkheid met zich mee. Zo zijn er nu digitale analfabeten en is er een strijd gaande over wie onze data mag bezitten. Voor het eerst is er technologie die sneller en beter kan rekenen dan wij en de vraag is wat dat doet met de waarden van de Verlichting zoals gelijkheid en vrijheid.

Deze drie voorbeelden laten zien dat de menselijke identiteit het brandpunt is geworden van een ingewikkelde technologische werkelijkheid, die haar beweging ontleent aan de economie. Die positie brengt iemand als Harari er misschien toe om ons te gaan beschrijven als algoritmen, domweg omdat we het brandpunt van een wereld van dingen zijn geworden. Des te belangrijker is het om, in een actualisering van de woorden op de tempel van Delphi, tot een nieuwe vorm van zelfkennis te komen.

Hoe zijn we tot dit mensbeeld en deze filosofische positie gekomen?

De kleine elitaire groep vrije mannen startte de filosofie als een manier om hun vrijheid van de noodzaak vorm te geven. Behalve wanneer er strijd geleverd moest worden waren zij vrij om hun eigen leven vorm te geven. Vrouwen en slaven daarentegen moesten doen wat het overleven van de gemeenschap mogelijk maakte en wat de natuur hen oplegde, zoals het baren en voeden van kinderen. Deze 'vrije mannen' vroegen zich af hoe hun leven dan vorm kon krijgen. Nadenken en met elkaar spreken bracht hen tot houdingen als Stoïcisme en Epicurisme, maar het gaf geen ruimte aan de rest van de mensheid die aan de noodzaak gebonden was. Pas met het christendom biedt de reflectie op het bestaan ruimte aan de grote groepen mensen die niet tot de mannelijke elite behoren. 'Platonisme voor het volk', oordeelt Nietzsche.

Eeuwenlang hebben mensen kennis over henzelf geleerd langs de lijn van het geloof. Dit begon als een belofte dat het lijden in het hier en nu compensatie zou vinden in een hiernamaals. Dat bepaalde het zelfbeeld van deze mensen als onvolmaakt menselijk wezens tegenover een volmaakte schepper. Maar ook binnen die context kregen meer mensen onderwijs en ontwikkelden ze hun rationele denken. Mensen gingen zelf theorieën en technieken creëren. In Europa leverde dat, doordat het onderwijs in handen was van de kerk, conflicten op tussen dogma's en wetenschap.

De moderne tijd leerde, dat mensen de macht konden verwerven om een beter leven in het hier en nu te maken. De economie werd daardoor steeds belangrijker. Immers, de economie was de motor van de vooruitgang. Technologie, handel en wetenschappen raakten verstrengeld en hieven stap voor stap de schaarste op. Gaandeweg gingen de mensen hun geloof verplaatsen van de kerk naar de markt. Het doel was niet langer georiënteerd op een hiernamaals maar op een levensdoel 'Als mijn kinderen het maar beter krijgen', waarmee bedoeld werd dat ze een leven met minder schaarste zouden krijgen. Feitelijk projecteerden mensen de christelijke hemel nu op aarde.

Van een vrijheid van een kleine elite die los kwam van de noodzaak en filosofie kon uitvinden, zijn

veel mensen nu in staat als rechtsgelijke, opgeleide, mondige en vrije burgers te acteren. De vraag die zich dan voordoet is of alle mensen dat aankunnen en wat de gevolgen zijn van mensen die dat niet kunnen of willen .

Onbedoeld en onvoorzien

In de laatste decennia is het verwachtingspatroon van voortdurende vooruitgang teloor gegaan. Toen Willem Alexander tot koning werd gekroond zei hij, dat zijn generatie de eerste was, die het minder zou krijgen in plaats van beter dan zijn voorouders. Het is daarbij opvallend dat de economische welvaart nog aldoor groeit, maar dat mensen zorgelijk zijn. Bestaansonzekerheid is de nieuwe term daarvoor. Nieuw, omdat het niet direct gaat over eerste levensbehoeften. Het gaat om de conditie van de aarde en het klimaat, maar ook over wantrouwen in de politiek, angst voor verlies van verworven welvaart en een toenemend gevoel dat juist de eigen belangen of die van de eigen groep, niet zorgvuldig behartigd worden. Nieuwe vindingen als een kwantumcomputer en AI maken mensen niet vanzelfsprekend optimistisch. Het tegendeel lijkt het geval, als zelfs de bedenkers pleiten voor een moratorium op verder onderzoek. Het individu in deze wereld is niet meer de optimistische mens die het verschil gaat maken middels zijn rede, maar de overvraagde, vertwijfelde en cynische mens die zich afvraagt wie hij of zij is en wat zijn of haar rol in dit complexe geheel van gebeurtenissen is. Om meer duidelijkheid te krijgen over het moderne menszijn zullen we ons moeten buigen over de andere Kantiaanse vragen.

2. Wat kan ik weten?

De geschiedenis van onze kennis

Waar de kennis eerst geborgd was in de metafysica, heeft gaandeweg vooral wiskunde en logica ons van ware en zekere kennis voorzien. Dit geloof in de waarheid heeft een vertoog doen ontstaan dat we, in navolging van Michel Foucault, een 'waarheidsvertoog' kunnen noemen. Zonder dat mensen zich dat echt bewust waren, lag onder het geloof in de waarheid een onwankelbaar vertrouwen in de natuurwetenschappelijke waarheden, de wiskunde en/of de logica.

Dan komt Nietzsche, die niet voor niets de 'filosoof met de hamer' wordt genoemd, eind 19de eeuw met een vernietigende analyse van waarheid. Hij analyseert dat de mens een wil tot macht heeft en dat die wil bestaat uit een vermenging van het biologische overlevingsinstinct en het daar uit voortkomende vermogen om het overleven te vergemakkelijken met artefacten. Heel lang wordt deze wil tot macht één op één overgedragen. De uitvinding van het wetenschappelijk principe brengt een ingrijpende verandering in de overdracht van kennis en kunde. Wanneer wetmatigheden van natuurlijke verschijnselen in wiskundige structuren gevangen kunnen worden is niet alleen de overdracht veranderd van een hiërarchische meester-gezel verhouding naar een horizontale controleerbare overdracht van die kennis en kunde, maar is verstrengeling van verschillende kennis en kunde ook mogelijk geworden. Nietzsche zegt hierover, dat de natuurwetenschappelijke waarheid niets anders is dan een manier om een werkzaamheid over te dragen.

Onbedoeld en onvoorzien

De wil tot waarheid is dus niets anders dan een manier om de wil tot macht op een horizontale manier voor iedereen beschikbaar te maken. En dit heeft een ongekeerde bloei van de menselijke gemeenschap opgeleverd. Maar gaandeweg worden twee nadelen zichtbaar:

1. Ongetwijfeld is wiskunde (en alle vormen van tellen, meten en wegen) een buitengewoon doeltreffende manier om techniek en bepaalde soorten van kennis toegankelijk te maken voor iedereen, die daar mee bezig wil zijn, maar deze vorm van waarheid is ontoereikend voor een wereld van gevoelens, schoonheid en rechtvaardigheid, omdat deze zich niet in de natuurwetenschappelijke waarheden laten uitdrukken. Dat zien we voor het eerst duidelijk omschreven door Wittgenstein.
2. Behalve dat het niet alle facetten van ons leven kan beschrijven wordt ook de axiomatische basis voor deze vorm van waarheid zichtbaar. Toen Descartes en Locke langs filosofische analyses de weg vrij maakten voor een natuurwetenschappelijke ontwikkeling was de bodem van hun bewijsvoering gelegen in de grens van het subject en zijn bewustzijn. Wanneer dan door Sigmund Freud deze bodem weggevaagd wordt en het onbewuste als voornaamste bron van ons denken en doen wordt opgevoerd, is er geen basis meer voor de waarheid. Tegelijkertijd met het optreden van Freud en Nietzsche brengen de natuurkundigen zelf de waarheid in groot gevaar. Men ontdekt dat de natuurkunde, zoals die zich heeft ontwikkeld vanaf Newton, Boyle en vele anderen, geen antwoord kan geven op theoretische en praktische fenomenen in het natuurwetenschappelijk domein. Er komt een tweede natuurkunde tot stand, de kwantumfysica. De wetmatigheden waar deze nieuwe fysica aan voldoet zijn onverenigbaar met de gangbare natuurkunde. Dit betekent feitelijk dat we twee waarheden hebben voor één en hetzelfde domein en dat kan niet. Dit is een probleem, dat vooral gevoeld wordt door diegenen, die in dit domein werkzaam zijn. 'Gewone' mensen merken daar vooralsnog weinig van.
3. Wegens succes van de Verlichting wordt de kritische rede bij iedereen wakker gemaakt. Maar dit maakt het ideaal van de *homo universalis* tevens onmogelijk. Er is domweg teveel kennis en kunde. Mensen moeten kennis nemen van de stand van kennis via anderen en dan wordt 'toetsbaar, meetbaar en herhaalbaar' vervangen door gedeelde informatie. Waar mensen in het dagelijks leven nu tegenop lopen, is dat de informatie, zoals die via de media bij ons komt, niet langer betrouwbaar is. Nep-nieuws en *deep fake* zijn momenteel in de aandacht en maken dat we informatie niet langer kunnen geloven. Ook is de ontwikkeling van allerlei wetenschappelijke disciplines zozeer in een versnelling, dat artikelen die vandaag het ene als waarheid presenteren, morgen een kritiek kunnen krijgen die een andere waarheid verkondigt. Juist omdat iedereen mondig en ontwikkeld is wil iedereen zich overal over uitspreken en gehoord worden. En omdat er ook veel gedegen wetenschappelijk onderzoek wordt gedaan is, zelfs als je je daartoe zou beperken, volledigheid van informatie onmogelijk geworden.

3. Wat moet ik doen?

Hoe het verleden deze vraag beantwoordde

Voor de klassieke wereld is de vraag 'Wat moet ik doen?', gericht op het in stand houden van een gemeenschap, die op haar beurt het streven naar vrijheid van een kleine groep mannen faciliteert. Dat het christendom 'Platonisme voor het volk' is, zoals Nietzsche het beschrijft, klopt in die zin dat nu alle mensen kunnen streven naar een beter leven. Ongemerkt gaat er echter ook iets verloren voor alle mensen. Mensen moeten nu één waarheid nastreven en worden in plaats van vrije mannen kinderen van God. Met het buitenperspectief dat wij er nu op hebben wordt zichtbaar dat dit beperkend werkt op de vrijheid en het kritisch denken. Grote groepen mensen gaan er in eerste

instantie qua vrijheid op vooruit, waardoor deze inperking en toenemende gelijkvormigheid niet of nauwelijks wordt opgemerkt. In de lange geschiedenis van het christendom die dan volgt verandert er veel wat we hier niet nader bespreken.

Op enig moment ontstaat er twijfel aan de goddelijke waarheid, eerst binnen de religie als geloofstrijd en dan als secularisatie. En alweer: de meeste mensen leven er langs heen. Er ontstaat echter een nieuwe kijk op de wereld en het is Nietzsche die zegt 'God is dood, en wij zijn Zijn moordenaar'. Dat is enerzijds bevrijdend, maar sommigen, zoals Nietzsche, zien in dat dit mensen ook berooft van een duidelijk richting waarop zij zich met hun gedrag kunnen oriënteren. Nu weten we van de Grieken dat er ook denken over het doen van mensen is zonder een omvattende metafysica en Kant zelf probeert al om ons gedrag te sturen zonder een beroep te doen op een metafysische horizon. Maar wat daarbij vaak wel (op de achtergrond) aanwezig is, is een innerlijke gelijkheid van alle mensen. Dat maakt dat Kants categorische imperatief heel bruikbaar, maar ook beperkt houdbaar.

Onbedoeld en onvoorzien

Maar naarmate mensen meer ruimte krijgen om zich in vrijheid en gelijkheid te ontwikkelen wordt zichtbaar dat wij allemaal verschillend zijn. We kunnen ons niet langer verlaten op de waarheid, niet op ons gevoel en ook niet op morele en ethische waarden uit ons verleden. Toch vraagt ons bestaan om activiteit, om keuzes en om interacties met andere mensen, met techniek en met de natuur in al haar verschijnvormen. We kunnen niet niet handelen. In eerste instantie heeft het natuurwetenschappelijke paradigma een eenduidige richting: de opheffing van de schaarste uitgedrukt in utilitaristische termen. Dan is efficiënt handelen het credo. Dat laat de verschillen tussen mensen verdwijnen achter de gelijkheid van de gedeelde efficiënte en instrumentele werkelijkheid. Omdat instrumenteel handelen de schaarste en het lijden opheft is er geen twijfel voor velen dat dit handelen ook het goede impliceert. De tweede wereldoorlog maakt voor velen zichtbaar dat het instrumentele en efficiënte handelen niet noodzakelijkerwijs het goede voortbrengt en ook in staat is om het kwaad voort te brengen. We kunnen ons niet langer verlaten op de waarheid en vooral op de goedheid van de instrumentaliteit. Er ontstaat aandacht voor de noodzaak tot reflectie en kritiek en deze kritiek geldt ook wetenschap en techniek. De moraliteit dringt zich op als een noodzaak voor de menselijke oriëntatie in het leven.

4 Wat mag ik hopen?

Geschiedenis

De menselijke soort heeft voor een groot deel van de tijd dat ze bestaat weinig verwachtingen gehad van het leven in het ondermaanse. De Griekse moeder in de klassieke wereld die een wens mag doen wenst een pijnloze dood voor haar kinderen en de christelijke hoop was gericht op het hiernamaals. Het hoogtepunt van de hoop op het hiernamaals lag in de middeleeuwen en we zien dan ook dat mensen in die periode kleiner worden door gebrek aan goed voedsel.

Dan veranderen de omstandigheden en zien mensen kansen in het verbeteren van hun lot op aarde. We zien, als altijd, dat achteraf nauwelijks te onderscheiden is wat oorzaken en wat gevolgen zijn, maar mensen krijgen het beter en gaan een ethiek ontwikkelen die uitgaat van de hoop op een beter leven. Er begint in de renaissance een aandacht voor de mens, die uitmondt in een mens die zichzelf verantwoordelijk houdt voor het in orde brengen van de wereld. En wanneer dit slaagt wordt de mens nog belangrijker en laat hij God, als aanstichter van al wat is, uit beeld verdwijnen. De hoop zit nu in de techniek en het menselijke denken. En alweer kunnen we zien dat dit nieuwe denken in

eerste instantie vooral ruimte biedt. Kierkegaard schreef al: 'het leven wordt naar achteren toe begrepen en moet naar voren worden geleefd'. Terugkijkend leidt de geschiedenis onafwendbaar tot de Franse revolutie en de revolutie tot vrijheid en gelijkheid, maar in de memoires van De Tocqueville¹ kunnen we lezen dat het voor de mensen die er deel van uitmaakten ongewis was hoe de geschiedenis zich zou gaan ontplooiën. Maar uiteindelijk heeft de democratie, de rechts- en standsgelijkheid zich in heel West-Europa verspreid.

Onbedoeld en onvoorzien

De geschiedenis heeft ons allemaal gewezen op ons individuele recht van bestaan, heeft ons mondige burgers gemaakt en heeft onze hoop de vorm gegeven van een goed leven in het ondermaanse. Lange tijd is dat een ruimte geweest waarin mensen konden gedijen en de emancipatie gaf lange tijd hoop, op basis waarvan strijd geleverd werd om de gelijkheid te effectueren. Maar juist wanneer velen gelijkheid bereiken zien we een massa mensen ontstaan die door de voortschrijdende techniek niet meer nodig zijn bij- en zelfs een gevaar worden voor de vooruitgang. Deze 'overbodigen' zoals Arendt² ze noemt zijn wij tenslotte bijna allemaal en daarmee komt de zin en betekenis van ons leven in het gedrang. Waar ooit het bestaan per definitie zinvol was, is nu nuttig zijn het enige doel. Als dat niet meer lukt vallen we terug op het goed hebben. Genieten als laatste redmiddel voor de hoop. Daarmee wordt, wegens succes, een leegte zichtbaar die het gevolg is van de focus op het nuttige en efficiënte. Het kan anders, immers de klassieke wereld wilde juist de noodzaak voorbij, maar hoe dat levensgevoel nu terug te winnen is de vraag.

5. De paradigmawissel

Wat kan ik kennen? Wat moet ik doen? Wat mag ik hopen? Wat is de mens? We hebben deze vragen van Kant langs de lijn van de geschiedenis de revue laten passeren. Toch heeft het ons onvoldoende handvatten gegeven om een visie op onze toekomst te formuleren en om tot een goed begrip van het mens-zijn te komen. Wat wel naar voren is gekomen, is de mate waarin de mensheid wegens succes onbedoeld en onvoorzien in verschillende crises is geraakt. De economie, de wetenschappen, de politiek, maar ook het dagelijks leven, de veiligheid en de greep op het bestaan zijn in de afgelopen decennia verbrokken.

Kuhn beschrijft de paradigmawissel³ vanuit het idee, dat deze beperkt is tot het wetenschappelijk domein. Bij Michel Foucault kunnen we lezen dat hij het idee van de paradigmawissel toepast op de omvattende werkelijkheid. Foucault hanteert het begrip 'epistèmè'⁴ voor wat Kuhn een paradigma noemt. De overgang van het middeleeuwse denken naar het denken van de moderne tijd is een

¹ Tocqueville 2012

² Arendt 2005

³ Thomas Kuhn heeft het begrip 'paradigmawissel' in het filosofisch taalspel geïntroduceerd:

“Wetenschap kent dus twee soorten werkwijzen, aldus Kuhn. Er zijn perioden van normale wetenschap waarin dogmatisch vanuit een paradigma puzzels worden opgelost, en korte perioden van revolutionaire wetenschap waarin een oud paradigma wordt vervangen door een radicaal andere benadering.” Doorman en Pot, *Filosofen van deze tijd*, p. 230

⁴ Foucault 1966

verhelderend voorbeeld. Waar het verklaringsmodel voor de werkelijkheid in de middeleeuwen alles wat in de werkelijkheid plaatsvond toeschreef aan de wil van de Almachtige God, zien we hoe in de moderne tijd het doen en laten van de mens centraal komt te staan en God alleen nog verantwoordelijk is voor de moraliteit. Een paradigmawissel of een verandering van epistèmè is nooit in een keer geïmplementeerd. Daar gaat tijd overheen en mensen moeten in deze nieuwe epistèmè worden opgevoed. De wissel tussen een wereld die door Gods wil bepaald wordt en een wereld waarin de mens centraal staat werd langzaam en moeizaam bewerkstelligd.

Crisissen in alle vormen van het bestaan zijn kenmerkend voor een epistemische-of paradigmatische verandering. De genoemde en de niet genoemde crisissen die onze werkelijkheid vandaag de dag beheersen, zijn voor ons aanleiding om te veronderstellen dat we mondiaal in een omvattende epistemische- en paradigmatische omwenteling zitten.

Als we van Kuhn en Foucault aannemen dat er een ingrijpende verandering van het menselijk bestaan ophanden is, dan is het gevolg daarvan dat we de lijn van denken die de geschiedenis ons biedt niet kunnen doortrekken. Om een beeld van de toekomst te kunnen vormen zullen we daarom kleine en grotere aanwijzingen die we in de werkelijkheid aantreffen, moeten induceren naar een mogelijk toekomstig mensbeeld. Wij doen dit door filosofische denkbeelden als handvatten aan te grijpen en te combineren met recent wetenschappelijk onderzoek, met name op het gebied van de interacties tussen mensen, dieren en de natuur.

Nieuwe wijn in oude zakken

Keer op keer proberen denkers in de neurowetenschappen en de filosofie de mens en de menselijke cultuur weer op te sluiten binnen de grenzen van ons huidig paradigma. Dit zien we in de *'Zelfzuchtige genen'* van Dawkins, de *'Egotunnel'* van Metzinger, en *'Wij zijn ons brein'* van Swaab, maar in ook *'De vergissing van Descartes'* van Damasio of Harari's *'Homo Deus'*, waarin de mens als algoritme wordt beschreven. Al deze denkers blijven binnen het natuurwetenschappelijk paradigma waarin de mens puur mechanistisch begrepen kan worden. Veel belangrijke kennis is en wordt nog steeds dankzij dit natuurwetenschappelijk paradigma blootgelegd. Toch is dit paradigma niet toereikend om een mensbeeld te schetsen waarmee een nieuw evenwicht wordt bereikt. Er is behoefte aan een omvattend verhaal waarin mensen de feiten zoals ze die kennen kunnen rangschikken. Wanneer er feiten worden waargenomen die strijdig zijn met het verhaal gaat men eerst proberen om het verhaal intact te laten. Wanneer teveel feiten maar ook gevoelens niet meer rechtgedaan kunnen worden in een oud paradigma gaan we een nieuw verhaal ontwikkelen, met nieuwe antwoorden op de oude vragen van Kant.

6. Handvatten

Wil, strijd en evolutie

Nietzsche heeft gelijk als hij zegt dat onder de waarheid een wil tot macht ligt. Of deze wil oorzaak is of zelf ook als een gevolg van andere krachten moet worden opgevat is vandaag de dag onderwerp van debat. De motor achter de wetenschappelijke en technologische revolutie kunnen we beschrijven als de wil om de schaarste op te heffen. De opheffing van honger, koude en ziekte, kortom, de opheffing van het lijden was de centrale motor achter de ontwikkeling, die we de moderne tijd noemen. En dit is samen te vatten als het overleven. Ook binnen de opvattingen over de evolutietheorie van Darwin staat de overleving centraal. Deze centrale positie van het overleven

zien we heel scherp in het denken van Schopenhauer, die enige decennia voor Darwin zijn filosofie 'De wereld als wil en voorstelling'⁵ publiceert. Hij stelt dat alles wat bestaat, bestaat omdat het een wil tot bestaan heeft. Wat geen wil heeft kan niet bestaan. Ook stelt hij dat alle individuele objecten uitsluitend en alleen op het handhaven van het eigen bestaan uit zijn, en dat dit er verantwoordelijk voor is dat er eindeloos en blijvend lijden is. Het blijvende lijden komt voort uit de eindeloze strijd waarin alles verwickeld is teneinde zichzelf te handhaven. Dit komt overeen met de manier waarop we het Darwinisme lang hebben begrepen namelijk: als het concurreren met het oog op het overleven.

Er is geen tegenstelling tussen empathie en evolutie

In de laatste decennia is door een groot aantal wetenschappers, waaronder Frans de Waal, veel aandacht besteed aan een tot op heden verwaarloosd element van de evolutie: de empathie. Lang is gedacht dat empathie en compassie cognitieve vermogens waren, die de mens met zijn verstand verworven heeft. We moeten echter constateren dat de empathie, het menselijk denken –en daarmee de menselijke cultuur- deel uitmaken van de evolutie. De mens blijkt niet 'de kroon der schepping' en menselijke ontwikkeling is niet een breuk met de evolutie, maar maakt hier deel van uit. Eén van de kleine contra-paradigmatische stapjes die is gezet in dit opzicht, is de ontdekking dat heel veel dieren in de natuur empathie en zelfs compassie kennen, ook buiten de eigen soort. Op verschillende websites zoals YouTube en Instagram zijn talloze voorbeelden te vinden van dieren van verschillende soort, die samen spelen, zorg dragen voor elkaar. Daarmee moeten we aannemen dat empathie een misschien wel even belangrijk deel van de evolutie is als de drang tot overleven, of liever: dat empathie een vermogen is, dat deel uitmaakt van dit overleven. Terugkijkend naar Schopenhauer is de wereld als wil en voorstelling niet langer gedoemd tot een hopeloze strijd en een eindeloos lijden, maar is ze juist uitgerust met de mogelijkheid om in een streven naar harmonie en samenwerking te leven. Hiermee komt het werk van Schopenhauer in een nieuw licht te staan. Misschien is het medelijden dat hij beschrijft meer aandacht waard dan het tot nu toe heeft gekregen. Het is geen uitweg uit de doelloze stroom van willen, het maakt er onlosmakelijk deel van uit.

Leven in een netwerk van betrekkingen

Het postmodernisme, maar zeker ook de toenemende invloed van filosofen als Weil en Arendt en de Beauvoir, geeft ruimte aan de opheffing van het strikte individualisme en schets een nieuw mensbeeld waarbij mensen bestaan in een netwerk van betrekkingen. Deze verbondenheid wordt ondertussen uitgebreid naar interactie, uitwisseling en beïnvloeding. Het autonome individuele subject dat contracten moet sluiten verdwijnt uit het filosofisch verhaal en wordt vervangen door veranderden wezens die in netwerken leven en elkaar beïnvloeden.

De technieken waar we op dit moment gebruik van maken zijn het gevolg van een samenballing van kennis en kunde van misschien wel een miljoen of meer mensen. Daarmee zijn onze wetenschappen en technologie van karakter veranderd. Was het in de aanvang wellicht een prestatie van een individu dat een nieuwe wetmatigheid in de natuur ontdekte of een nieuwe techniek in de wereld bracht, vandaag zien we in dat deze mensen alleen konden doen wat ze deden binnen een gemeenschap die hen daar al dan niet vrijwillig toe in staat stelde.

Deze verandering in de opbouw van nieuwe kennis en kunde heeft nog een gevolg opgeleverd.

⁵ Schopenhauer 2008

Terwijl de culturele ontwikkelingen in het verleden de natuur als voorbeeld en inspiratiebron kenden, heeft de mens zich stap voor stap losgemaakt uit die relatie en zijn kennis en kunde nu gericht op de doorvorsing van de materie zelf. De wereld is niet meer iets wat we ontdekken, we geven er ook vorm aan. We kunnen creativiteit inbrengen in ons handelen waar ooit de dwang van het overleven centraal stond. Dat schept echter een grote verantwoordelijkheid waarvan we ons nog nauwelijks bewust lijken.

Homo deus, Antropoceen en het einde van de mens

De opkomst van het kapitalisme na het middeleeuwse wereldbeeld, waarin alles wat plaatsvond, werd toegeschreven aan God, heeft een onvoorzien en onbedoeld wereldbeeld opgeroepen. Doordat de mens, iedere keer als hij een materiële structuur in zijn macht bracht een klein stukje van de macht van God afnam, is in de loop van de moderne tijd de macht van God gaandeweg overgegaan in menselijke macht. Dit levert volgens Harari de rechtvaardiging voor de term 'Homo deus' op. Daarnaast is de term Antropoceen opgekomen die duidelijk maakt hoe groot de menselijke impact op de planeet is.

Deze zorgen zijn terecht. Fatalistisch denken dat mensen ondergeschikt zijn aan toekomstige ontwikkelingen is echter gevaarlijk. Deze angsten zien we door de tijd heen steeds opduiken: Socrates vertelt wat mensen verliezen als ze gaan schrijven in plaats van herinneren, Rousseau schrijft over het verliezen van de menselijke goedheid door bezit en techniek. Deze veranderingen kennen inderdaad hun inherente verliezen: we zijn geen geheugenkunstenaars meer die orale geschiedenissen met elkaar delen en we leven niet meer in samenhang met de natuur. Toch kennen alle ontwikkelingen die beschreven werden als de ondergang van menselijke kwaliteiten ook bijdragen die mensen van nu niet graag kwijt zouden raken.

Het blijkt steeds weer dat reflectie op technische verandering deel is van het proces dat de mensheid doormaakt. Deze reflectie kent nu veel polarisatie en dat lijkt niet behulpzaam voor het doorgroeien naar nieuwe houdingen ten opzichte van die snel veranderende werkelijkheid waarin mensen hun weg moeten vormen. De macht van de markt en de uitnodiging van toenemend gemak maken deel uit van de complexiteit waarin gedacht en gehandeld moet worden. De mens is, evenmin als de geschiedenis, aan haar einde bezig, maar dat betekent niet dat mensen kunnen afwachten en toekijken hoe de toekomst zichzelf vormgeeft.

De mens is ook natuur

In de laatste decennia zijn we op een andere manier naar de natuur gaan kijken. Enerzijds gebeurt dit in de wetenschap, waar mensen als Frans de Waal laten zien dat allerlei dieren kenmerken hebben die we tot voor kort alleen bij mensen aanwezig veronderstelden: zelfbewustzijn, empathie cognitief handelen, plannen maken en bewust gereedschap hanteren. Ook de wereld van planten krijgt een andere vorm van aandacht dan tot nog toe. Men ontdekt dat planten en bomen interne communicatie kennen⁶, dat ze ook communiceren met andere levensvormen, zoals insecten, met het oog op zelfbehoud en optimalisering van hun bestaan. Sommigen gaan al zo ver dat ze ons inbedden in 'vibrant matter'⁷. Dit zijn volkomen nieuwe gedachtegangen, die onze omgang met de natuur ingrijpend zullen veranderen. Die verandering zal, evenals veranderingen in de omgang met andere onderbelichte soorten als vrouwen, mensen van kleur en arbeiders, langzaam zijn omdat degenen die het narratief bepalen er zelf weinig direct voordeel in zullen vinden. Toch zal er iets

⁶ Wohlleben 2016

⁷ Bennett 2010

onomkeerbaar veranderen wanneer dieren en zelfs planten zelf kunnen aangeven hoe zij optimaal kunnen floreren. Het netwerk van betrekkingen wordt dan uitgebreid met de natuur.

Wie en wat is de mens

In het verleden was een (achter)naam óf een geslachtsnaam, die weergaf welke voorouders jouw bestaan droegen, óf de naam gaf aan welk ambacht iemand uitoefende. Later, in de tijd dat mensen geregistreerd werden, werden lichamelijke of karaktereigenschappen, woonplek en landsaard tot naam gemaakt. Altijd was een naam een betekenisverlening die door de gemeenschap aan iemand gegeven werd en die daarmee ook de plek in de gemeenschap duidelijk maakte. Toen de democratie tot stand kwam ontstond een nieuwe situatie. Mensen werden gelijken van elkaar. Niet meteen en niet in absolute zin, maar wel voor de wet. Om die positie van stands- en rechtsgelijkheid mogelijk te maken moesten mensen, gewend als ze waren om in een stand te leven en door die positie in hun gedrag bepaald te worden, nu zelf de verantwoordelijkheid voor hun gedrag op zich nemen. Daartoe was een maatschappelijke opvoeding onvermijdelijk. Deze maatschappelijke opvoeding is door Michel Foucault beschreven als 'disciplinerings'⁸. Leden van de samenleving werden tot gedisciplineerde subjecten gemaakt. Dat betekende, dat hun individueel potentieel, hun persoonlijke aanleg en talenten tot maatschappelijke gedragingen werden gevormd. Alle burgers werden langs de lijn van burgerschap en arbeid en werk, tot een 'wat' gemaakt. De achterliggende gedachte was lange tijd dat als iedereen dezelfde kansen en kennis kreeg mensen ook hetzelfde zouden blijken te zijn. Het ideaal van de gelijkheid speelt hierbij een grote rol.

Maar juist dit streven naar gelijkheid bewerkstelligde een splijting van de persoonlijke eigenschappen en talenten. Een deel werd tot gedisciplineerd subject, maar wanneer delen van die persoonlijke eigenschappen en talenten géén plek konden krijgen in het subject, dan bleven ze achter in het individu en dan ervoer dat individu juist dat afwijkende, dat wat niet in de disciplinerings paste, als eigenheid. Hierbij kunnen we ook denken aan Heideggers analyse van oneigenlijkheid en eigenlijkheid. En dat vormt dan de menselijke ervaring van identiteit. Scholing, arbeidsdiscipline en sociale integratie zijn middelen om het gedrag van mensen te ordenen, maar juist wanneer die aanpak slaagt worden de verschillen tussen het geproduceerde subject (het wat) en dat wat iemand ervaart als eigenheid (het wie) groter.

Dat brengt met zich mee dat hoe meer ordening er in de samenleving is hoe meer innerlijke eigenheid wordt ervaren. Dat leidt ertoe dat er objectief meer ruimte is voor ieder individu dan er ooit in de geschiedenis was, maar dat er steeds meer verzet is tegen iedere inperking van ruimte die opgelegd wordt aan een individu. Ingeklemd als we zijn in een steeds maar groeiende bureaucratie, worden we zowel meer 'wat' als meer 'wie'. Tot in de 50er jaren van de vorige eeuw was men gericht op de verbetering van het 'wat'. In de periode daarna zien we hoe het 'wie' van mensen steeds belangrijker wordt. Alleen al het 'wat vind je er zelf van' is een aanwijzing in die richting. In de loop van de decennia daarna zien we hoe de discrepantie tussen het 'wie' en het 'wat' mensen in toenemende mate beïnvloedt. Vanaf de 70er jaren van de vorige eeuw zien we de ontplooiing van het wie de plaats inneemt van goed burgerschap. Geluk is te vinden in innerlijke harmonie en die is weer het gevolg van het dichten van de kloof tussen 'wie' en 'wat'. Het probleem dat daarbij ontstaat is dat de aandacht voor de wereld, de aarde en het publieke domein beperkt raakt tot de vraag hoe veranderingen daar kunnen bijdragen aan die individuele gevoelens van harmonie. Dat levert een

⁸ Foucault 1989

totale atomisering van de samenleving op en wanneer dat vertaald gaat worden in politiek leidt dat gemakkelijk tot polarisatie van groepen die onderling steeds van samenstelling kunnen wisselen.

De oplossingen van de contractfilosofen komen in tijden van atomisering altijd weer aan de oppervlakte: Ook nu horen we echo's van de roep om leiders met kenmerken van Hobbes' sterke man, of Locke's economische sterke mensen en het idee van Rousseau idee dat iedereen van goede wil hetzelfde goede wil en dat degenen die dat niet willen moeten worden uitgesloten van de samenleving.

Succes en onzekerheid

Veranderingen gaan ongemerkt snel en verworven rechten, welvaart en levensduur worden makkelijk tot de vanzelfsprekende menselijke conditie. Terecht wordt opgemerkt door denkers als Rosling⁹ en Bregman¹⁰ of influencers als Lubach¹¹ dat we leven in een tijd die gerust als vooruitgang ten opzichte van alle tijden vóór ons kan worden gekenschetst. Maar we kunnen niet voorbij gaan aan de problemen van deze tijd en het is niet alleen het klimaatprobleem dat ons onrustig maakt. Wanneer een paradigma aan het eind gekomen is zijn hulp-theorieën zoals Kuhn beschrijft niet meer toereikend en zoeken we naar een nieuw verhaal. Dat narratief is niet zoals Kuhn eerst dacht een volkomen omslag, maar wel een nu nog niet te voorspellen uitkomst van gebeurtenissen die we nu met elkaar in gang zetten. Juist het gegeven dat de toekomst geen doel is dat via vooraf vast te stellen stappen op een meest efficiënt wijze te bereiken is, valt ons zwaar. Ten eerste omdat we graag zekerheid willen, ten tweede omdat we de efficiëntie, die ons zoveel goeds gebracht heeft, niet willen loslaten. Maar een ontwerp van wat nog niet is, kan alleen op de wijze van Kant vorm krijgen: denk na over een wereld zoals je die zou willen en ga daar alvast naar leven. Andere opties van de *volonté générale* van Rousseau tot de eigenlijkheid van Heidegger blijken teveel te berusten op het gelijk van enkelingen. Enkelingen die de positie van dictator innemen zijn niet dommer of gevaarlijker dan velen, maar wel lastiger te corrigeren als ze het mis hebben. Omgekeerd is de macht van het getal geen enkele garantie voor de waarheid of goedheid van hun gemeenschappelijke streven. Ergens tussen die twee uitersten heeft Europa een brug gebouwd in de vorm van een democratische orde. Maar juist wegens succes lijkt deze nu onder druk te staan.

De veranderingen van denken in de loop van de tijd hebben ons veel opgeleverd: toenemende vrijheid, gelijkheid en een hoge mate van gezondheid en welvaart zijn effecten van die ontwikkeling. We zijn echter nu op een punt gekomen dat we de individualisering niet zonder problemen door kunnen ontwikkelen. Enerzijds is er de ontdekking dat mensen ingebed zijn in een gemeenschap van mensen, dieren en dingen en dat we anderen nodig hebben voor onze identiteit. Anderzijds is er een heftige weerstand, zoals altijd in de geschiedenis op het moment van een grote verandering: de axiale tijd, de opkomst van de renaissance en de Franse revolutie gingen allen gepaard met heftige strijd tussen visies en tussen mensen.

Ook nu zijn mensen bewust of onbewust bezig een andere blikrichting op de werkelijkheid te ontwikkelen en we zien de polarisatie waarmee dat gepaard gaat. Maar er is geen horizon waarnaar de mensheid op weg is. Afhankelijk van hun standpunt in deze zoektocht zien mensen eindelijk ruimte voor de vrijheid van handelen voor elk individu, of voor zichzelf, herstel van oude waarden en

⁹ Rosling 2018

¹⁰ Bregman 2013

¹¹ <https://www.youtube.com/watch?v=Q10J9eE0ScE>

nationale belangen, of mensen zien hoopvol uit naar de eerste contouren van een wereld van aandacht voor onze relatie met de natuur en onze medemens en een groeiend belang van verscheidenheid tussen mensen.

Petra Bolhuis
Maieutiek, november 2024

Boeken en linkjes

Bibliografie

- Achterhuis, H. (2010). *De Utopie van de Vrije Markt*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Antoine, M. (1975). *Taal en verlangen, Lacans theorie van de psychoanalyse*. Meppel: Boom.
- Appiah, K. (. (2016). *Erecode*. Amsterdam: Boom.
- Appiah, K. (2007). *Kosmopolitisme: Ethiek in een wereld van vreemden*. Amsterdam: Prometheus.
- Arendt, H. (2005). *Totalitarisme (R. Peeters, & D. d. Schutter, Vert.)*. Amsterdam: Boom.
- Arendt, H. (2009). *De Menselijke Conditie (C. Houwaard, Vert.)*. Amsterdam: Boom.
- Beauvoir, S. . (1990). *de Tweede Sekse: Feiten, mythen en geleefde werkelijkheid [le deuxième sexe] (J. Hardenberg, vert.) (10e druk)*. Utrecht: Bijleveld.
- Beauvoir, S. d. (1995 (derde druk)). *Pleidooi voor een moraal der dubbelzinnigheid (vert Paul Rodenko)*. Utrecht: Bijleveld.
- Bennett, J. (2010). *Vibrant matter, a political ecology of things*. Londen : Duke University Press.
- Blom, O. (2010). *Het verdorven genootschap (vert. Pon Ruiter)*. Amsterdam : De bezige bij.
- Bor, J. (2011). *Een (Nieuwe) Geschiedenis van de Filosofie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Bregman, R. (2013). *De Geschiedenis van de Vooruitgang*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Damasio, A. (2004). *De Vergissing van Descartes: Gevoel, verstand en het menselijk brein (I. Teixeira de Mattos, Vert.) (5e druk)*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Dawkins, R. (1995). *Onze Zelfzuchtige Genen: Over Evolutie, agressie en eigenbelang (H. Scheepmaker, Vert) (2e druk)*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- De Waal, F. (2009). *een tijd voor empathie*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Dennett, D. C. (2017). *Van bacterie naar Bach en terug (vert. R van Kappel)*. Atlas Contact.
- Dijksterhuis, A. (2009). *Het Slimme Onbewuste: Denken met gevoel (23e druk)*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

- Dohmen, J. (. (2004). *Over Levenskunst:De grote filosofen over het goede leven (8e druk)*. Amsterdam: Ambo.
- Fink, H. (1985). *Social Philosophy*. London/New York: Methuen.
- Foucault, M. (1966). *De woorden en de dingen (C.P.Heering-Moorman vert.) (tweede druk)*. Baarn: Ambo.
- Foucault, M. (1988). *De Orde van het Spreken (T. Widdershoven, Vert.)*. Amsterdam: Boom Meppel.
- Foucault, M. (1989). *Discipline, Toezicht en Straf: De geboorte van de gevangenis (vertalerscollectief)*. Groningen: Historische Uitgeverij Groningen.
- Foucault, M. (2013). *De Geboorte van de Biopolitiek: Colleges aan het Collège de France (J. Holierhoek, Vert.)*. Amsterdam: Boom.
- Fox, R. (2009). *De Klassieke Wereld: Een epische geschiedenis van de Grieken en de Romeinen (T. Davida, P. v.d. Houten& D. Lagrand, Vert.)*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Frankfurt, H. G. (2005). *On Bullshit*. Princeton University Press.
- Friedrich, N. (1995). *Aldus sprak Zaharathoestra (vert. H Marsman)*. Amsterdam : Wereldbibliotheek.
- Gaarder, J. (1991). *De Wereld van Sophie: Over de geschiedenis van de filosofie (J. Klok, L. Pijtersen, K. Snoeijsing, P. Stevens, Vert.)*. Antwerpen: Houtekeit/Fontein.
- Gabriel, M. (. (2014). *Waarom de wereld niet bestaat*. Amsterdam: Boom.
- Gabriel, M. (2014). *Waarom de Wereld niet Bestaat (H. Stegeman, Vert.)*. Amsterdam: Boom.
- Goudsblom, J. (1992). *Vuur en Beschaving*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Gray, J. (2004). *Provocaties: Gedachten over vooruitgang en andere illusies (T. Bartels, Vert.)*. Amsterdam: Ambo.
- Groot, G. (2017). *De geest uit de fles, hoe de moderne mens werd wie hij is*. Rotterdam: Lemniscaat .
- Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns I en II*. Suhrkamp.
- Hadot, P. (2003). *Filosofie als een Manier van Leven (Z. Pennings, Vert.)*. Amsterdam: Ambo.
- Harari, Y. (2017). *Homo Deus, Een kleine geschiedenis van de toekomst (I.Pieters vert.)*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Jaspers, K. (. (2013). *Kleine geschiedenis van de filosofie*. van Tilt.
- Jonas, H. (2011). *Het principe verantwoordelijkheid, onderzoek naar een ethiek voor de technologische civilisatie (Ingrid ten Bos vert.)*. Utrecht: Ijzer.
- Karskens, M. (1986). *Foucault: Waarheid als Macht:Een onderzoek naar de filosofische ontwikkeling van Michel Foulcaut: Deel 1*. Stichting Te Elfder Ure.

- Karskens, M. (1986). *Foucault: Waarheid als Macht: Een onderzoek naar de filosofische ontwikkeling van Michel Foucault: Deel 2*. Stichting Te Elfder Ure.
- Kirkpatrick, K. (2021). *De Beauvoir, een leven* (vert. Karl van Klaveren e.a.). Utrecht: Ten Have.
- Ludwig, W. (2022). *Tractatus* (vert. Victor Gijsbers). Meppel: Boom.
- Martin, H. (1998). *Zijn en tijd* (vert. Mark Wildschut). Nijmegen: Sun.
- Matyszak, P. (2009). *Het oude Athene voor vijf obolen per dag* (vert. Patrick de Rynck). Amsterdam: Athenaeum- Polak en Van Genneep.
- Metzinger, T. (2010). *De Egotunnel: Hersenonderzoek en de mythe van het zelf* (vert. J. Braks). Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Metzinger, T. (2010). *De Egotunnel: Hersenonderzoek en de mythe van het zelf* (J. Braks, Vert.). Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij de Arbeiderspers.
- Nietzsche. (1976). *De vrolijke wetenschap* (vert. Pé Hawinkels). Amsterdam : Arbeiderspers.
- Nietzsche, F. (1985). *Aldus Sprak Zarathoestra: Een boek voor allen en voor niemand* (dr. P. Endt, & H. Marsman, Vert.) (18e druk). Amsterdam: Wereldbibliotheek .
- Nietzsche, F. (2000). *De genealogie van de moraal*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Nietzsche, F. (2005). *De Genealogie van de Moraal* (T. Graftdijk, Vert.) (2e druk). Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Nussbaum, M. (2006). *De Breekbaarheid van het Goede: Geluk en ethiek in de Griekse filosofie en literatuur* (P. Adelaar, Vert.). Amsterdam: Ambo.
- Rosling, H. (2018). *Feitenkennis, 10 redenen waarom we een verkeerd beeld van de wereld hebben en waarom het beter gaat dan je denkt*. Houten: Unieboek/Spectrum .
- Rudiger, S. (1990). *Arthur Schopenhauer De woelige jaren van de filosofie* (vert. vertaalgroep Bergeyk). Amsterdam: Olympus.
- Rudiger, S. (1995). *Heidegger en zijn tijd* (vert. mark Wildschut). Amsterdam: Amstel.
- Safranski, R. (2010). *Arthur Schopenhauer: De woelige jaren van de filosofie* (Trion, Vert.) (2e druk). Amsterdam: Olympus.
- Schopenhauer, A. (2008). *De Wereld als Wil en Voorstelling 1* (H. Driessen, Vert.) (5de druk). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Schopenhauer, A. (2008). *De Wereld als Wil en Voorstelling 2* (H. Driessen, Vert.) (5de druk). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Slors, M. (2012). *Dat Had Je Gedacht!; Brein, bewustzijn en vrije wil in filosofisch perspectief*. Amsterdam: Boom.
- Sloterdijk, P. (1984). *Kritiek van de cynische rede*. Amsterdam: Arbeiderspers.

- Sloterdijk, P. (1992). *Kritiek van de Cynische Rede (T. Davids, Vert.)(2e druk)*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Sloterdijk, P. (2011). *Je Moet Je Leven Veranderen:Over anthropotechniek (H. Driessen, Vert.)(2e druk)*. Amsterdam: Boom.
- Sluis, J. (1998). *Leeswijzer Zijn en tijd*. Eindhoven: Damon.
- Sperna Weiland, J. (1999). *de Mens in de Filosofie van de Twintigste Eeuw (2e druk)*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Swaab, D. (2010). *Wij Zijn Ons Brein:Van baarmoeder tot alzheimer (3e druk)*. Amsterdam: Contact.
- Taylor, C. (2007). *Bronnen van het Zelf:De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit (M. Stoltenkamp, Vert.)*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Taylor, C. (2007). *De Malaise van de Moderniteit (M. v.d. Marel, Vert.)(14e druk)*. Kampen/Kapellen: Ten Have/Pelckmans.
- Tocqueville, A. (2012). *Herinneringen:aan de omwenteling van 1848 (Mertens,I. vert.)*. Amsterdam: Van Gennep.
- Tongeren, P. v. (2012). *Het Europese Nihilisme:Friederich Nietzsche over een dreiging die niemand schijnt te deren (2e druk)*. Nijmegen: Vantilt.
- Truwant, S. (2022). *Cassirer and Heidegger in Davos*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Waal, F. (2009). *Een Tijd Voor Empathie: Wat de natuur ons leert over een betere samenleving (G. Houtzager, Vert.)*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
- Waanders, J. (2018). *Sporen van transcendentie,De filosofie van Karl Jaspers*. Oud-Turnhout en/ 's-Hertogenbos: Gompel & Svacina.
- Wohlleben, P. (2016). *Het verborgen leven van bomen (B. van Beusekom vert.)* . Amsterdam: Bruna.

Voor overige film en linkjes: zie het cursusmateriaal op onze website:

<https://www.maieutiek.nl/aanbod/cursusmateriaal/>